

nen als internationaal, had het bedrijf de grootste moeite om geïllustreerde bladen, vakbladen en encyclopedieën in andere landen op de markt te brengen. De verslagen van managers die hierbij betrokken waren kunnen ons veel leren over nationale eigenaardigheden en kunnen wellicht het vertrekpunt zijn voor een bredere internationale vergelijking.

Kortom, *Van Haarlem naar Manhattan* is een uitstekend overzicht van de geschiedenis van VNU en biedt veel aanknopingspunten voor verder cultuurhistorisch onderzoek. Laten we hopen dat aan de andere grote Nederlandse uitgeverijen even interessante studies worden gewijd.

Dick van Lente

Erasmus Universiteit Rotterdam

Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams revolutionair. Bezorgd door Bert Altena* (Utrecht: Kelderuitgeverij, 2005) 459 p. ISBN 9080773476

Binnen de geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging ligt een zwaar accent op de ontwikkelingen in Amsterdam. Hiervoor is een aantal verklaringen aan te voeren. Op de eerste plaats had een aanzienlijk deel van de organisaties zijn hoofdkantoor in de hoofdstad. Bovendien ligt veel van het archiefmateriaal inmiddels ook in Amsterdam, bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Ten slotte is Amsterdam met haar twee universiteiten vanzelfsprekend de plaats waar veel onderzoekers woonden, leefden en werkten.

We kunnen ons echter afvragen of het terecht is dat andere delen van het land minder aandacht hebben gekregen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw beklaagde een Rotterdamse communist zich al eens over de zuigende werking van de Amstelstad. Alle goede kaders waren volgens hem aangespoord om uit hun geboorteplaats te vertrekken en de gelederen aan het IJ te versterken. Dit verschijnsel was echter niet voorbehouden aan de communisten, want aan het begin van de eeuw was binnen de SDAP bijvoorbeeld (tevergeefs) aandrang op Hendrik Spijkman uitgeoefend om naar Amsterdam te komen.

Als we ons beperken tot Rotterdam, dan kunnen we vaststellen dat daar weliswaar de *beweging van de arbeiders* in de vorm van stakingen en andere vormen van verzet zeer uitgesproken aanwezig was, maar er nooit sprake is geweest van een zwaartepunt voor de georganiseerde *arbeidersbeweging*. Veel stakingen en volksbewegingen zijn bestudeerd, maar heel anders is dat gesteld met de arbeidersbeweging. Het is daarom verheugend dat Bert Altena, die eerder naam maakte met een uitgebreide studie over Vlissingen (*Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (Amsterdam 1989)), de herinneringen van een vroege Rotterdamse anarchist heeft gepubliceerd. Deze in 1866 geboren Piet Honig was de zoon van een timmerman die actief was in de vakbeweging. In 1885 togen vader en zoon met veel stadgenoten naar Den Haag om deel te nemen aan een grote manifestatie voor het algemeen stemrecht. Hij raakte echter vooral onder de indruk van een van de sprekers, Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Vanaf die dag beschouwde de negentien jaar oude stoffeerder zich als socialist. Binnen de kortste keren werd Honig een zeer actief lid van de beweging en colporteerde hij op zaterdagavond met *Recht voor Allen* in de binnenstad. Ook maakte hij de oranjefurie van 1887 mee. Amusant is de

beschrijving die Honig daarvan geeft. Met een aantal geestverwanten mengde hij zich onder het oranjevolk en onder het uitroepen dat daar nog een ‘vuile socialist’ woonde, kregen zij het voor elkaar dat de ruiten ingingen bij winkels, nette burgerhuizen en deftige rentenierswoningen. Aldus zagen Honig en de zijnen kans om het tegen socialisten gerichte geweld om te buigen naar geweld tegen de burgerij.

De jonge socialist onderging verschillende invloeden en allengs voelde hij zich niet meer thuis bij de toenemende discipline die in de sociaal-democratische beweging gevraagd werd. In zijn eigen woorden: ‘hoe meer ik nu onze leerstellingen met kritischen geest begon te onderzoeken, te wikken en te wegen, hoe vaster rees bij mij de overtuiging dat in geval de sociaal democratie ooit als zegevierend ideaal uit den strijd zou komen, haar beginselen en theorieën, slechts zouden kunnen tot stand komen door dwang, door onderwerping aan een ijzeren tucht, van hen, die het al dan niet eens waren... Ik zag hoe het staatsgezag almachtig werd, hoe de staat op het leven van den mensch zou beslag leggen, als het ware van de wieg tot het graf’ (p. 150-1). Het kan haast geen toeval zijn dat deze gedachten ontsproten aan het brein van een Rotterdammer, een eeuw voor de sociaal-democratie in die stad een geweldig pak slaag kreeg van ontevreden kiezers. Honig werd echter geen rechtse querulant, maar sloot zich aan bij de anarchistische beweging.

Zeer lezenswaard zijn ook de beschrijvingen van het stadsleven in de Zandstraatbuurt in de tijd dat Louis Davids, Koos Speenhoff, Dolf Henkes en Breitner deze buurt ook in woord en beeld beschreven. Honig raakte ook verzeild in die anarchistische kringen die met geweld de samenleving wilden veranderen. Hij beschrijft een smokkeltocht met pamfletten naar Duitsland dat in die dagen een socialistenvetod kende. Ook het ongehuwd samenleven met zijn levensgezellin en de vele internationale reizen die zij maakten komen uitvoerig aan bod in de herinneringen die Honig onder pseudoniem in de jaren na de Eerste Wereldoorlog schreef.

De memoires werden nooit eerder gepubliceerd, maar belandden in 1985 op het IISG. Bert Altena heeft ze nu aan de vergetelheid ontrukkt. Hij voorzag het van een uitgebreid voor- en nawoord waarin hij het leven van Piet Honig in een breder kader plaatst. Een register, een stadsplattegrond van Rotterdam en een aantal door Honig geschreven artikelen completeren de uitgave. Het boek is om diverse redenen waardevol. Het laat zien dat ook in de stad die vooral bekend staat om ongericht verzet, mensen leefden die nadachten over de richting die de samenleving in diende te gaan. Ook kunnen we eruit opmaken dat de arbeidersbeweging in Rotterdam een bloeiend verenigingsleven kende. Ten slotte zal het boek hopelijk anderen, onder wie de geschiedenisstudenten die de Maasstad tegenwoordig ook heeft, aansporen om dit rijke verleden te bestuderen.

Sjaak van der Velden

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Bert Bakker: Amsterdam, 2005) 664 p. ISBN 9035127390

In de canon van de Nederlandse cultuurgeschiedenis neemt de Nederlandse wetenschap maar een bescheiden plaats in. Onderzoekers die in de decennia rond 1900 de Nederlandse wetenschap tot grote bloei brachten, zoals Lorentz, Kamerlingh Onnes,